

Michał Kuran
Uniwersytet Łódzki

STAROPOLSKIE WIZERUNKI – CECHY I KLASYFIKACJA (ZARYS PROBLEMATYKI)

Słowo „wizerunek” (czy też „wizerunk”) funkcjonujące w tytułach wielu staropolskich utworów literackich nasuwa wstępnie choćby następujące pytania: Przede wszystkim, co oznacza? Czy słowo „wizerunek” zostało użyte w tytułach celowo, czy tylko przypadkowo? Jakie są powiązania, zależności między wizerunkiem i zwierciadłem/*speculum*? Czy użycie słowa „wizerunek” w tytule kojarzyć należy z kwalifikacją gatunkową utworu? Czy powinno się „wizerunek” łączyć z rodzajową bądź jakąkolwiek inną formą przynależności do grupy lub kategorii? Jaka jest, jeśli jest, tradycja wizerunku? Czy wizerunek i zwierciadło to wyłącznie formy literatury parenetycznej?

Problematyka staropolskich wizerunków jest, jak się wydaje, ściśle związana z dziejami mającego znacznie dłuższą tradycję *speculum*/zwierciadła. Te literackie byty są z sobą nierozzerwalnie związane. Zarazem dostrzegalne jest poczucie różnicy między nimi nie prowadzające się do samej tylko sfery nazewniczej. Pozornie nie bez powodu jedno ze swoich dzieł zatytułował Mikołaj Rej *Żwierciadło*, zaś drugie *Wizerunk*. Pozornie, bowiem dalsza część tytułu zdaje się nie pozostawiać złudzeń: *W i z e r u n k własny żywota człowieka poczciwego, w którym j a k o w e ż w i e r c i e d l e snadnie każdy swe sprawy oglądać może (...)*. Posłużenie się odmiennymi formułami inicjującymi tytuły oznacza istnienie różnicy. Wskazuje też na to wprowadzenie porównania zdające się sugerować, że dla Reja *Żwierciadło* i *Wizerunk* nie były bytami tożsamymi.

Samuel Bogumił Linde podał trzy znaczenia słowa „Wizerunek”¹. Jego zdaniem „Wizerunek” pochodzi od łacińskiego *videre*, czyli „bacznie patrzeć, celować okiem, mierzyć”², stąd też 1. „Wizerunek, wizerowanie, wykreślenie, wystawienie, wykład, rys, obraz”³ (s. 342), ale też 2. „Podobieństwo, konterfekt”⁴, a także 3. „Wizerunek, z którego wzór biorą, kształt, model”⁵ – z tego znaczenia wyrasta definicja kategorii literackiej. 4. Osobno sklasyfikował Linde sensy filozoficzne: „Wizerunki rzeczy u Platona: *ideae Petr. Et. 18*”. Odpowiedniej transpozycji i kwalifikacji dokonał Sebastian Petrycy, staropolski tłumacz Arystotelesa: „Co ideą Platon zwał, to my zowiem wizerunkiem, postacią, formą, wyobrażeniem i powszechność. *Petr. Et. 65*”⁶. 5. Wyodrębnił Linde jeszcze inne znaczenie wizerunku, uznając go za: „Dowód, próbę, wykład”⁷.

Nieco bardziej precyzyjne objaśnienie znaczeń słowa „wizerunek” przynosi słownik Jana Karłowicza, Władysława Niedźwiedzkiego i Adama Kryńskiego. Według leksykografów, „wizerunek” to: 1. „Obraz, wyobrażenie, odbicie się, podobizna, podobieństwo, portret, konterfekt, rysy czyje”; 2. „Pierwovzór, wzór, typ, model, ideał, zwierciadło”; 3. „Plan, zarys, rysunek, projekt, abrys”;

¹ Sięgamy do *Słownika* Samuela Bogumiła Lindego, ponieważ *Słownik staropolski* nie notuje słów „wizerunek”, ani „zwierciadło”, w *Słowniku polszczyzny XVI w.* odpowiednie hasło nie zostało opracowane, zaś w *Słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku* hasło „wizerunek”, „wizerunek” nie jest planowane.

² S. B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 6, Warszawa 1951, reprint edycji: Lwów 1860, s. 342–343.

³ „Pisanie jest wyobrażenie mowy, które zostaje, chociaż już człowiek wypowiedział, jakoby wizerunkiem tego, co się rzekło *Górn Dw. 44*”; „Fizerunek domu, wszystko wypisanego jego, wszystek porządek jego ukaż im 1 *Leop. Ezech. 43,11* (abrys, plan)”; „Mazury wizerunkiem własnego niebezpieczeństwa, od posyłania Krzyżakom posiłków ustraszyc zmyślił. *Krom. 328*”; „Z powszechnego wzoru, który był pierwaj na niebie, wieczny budowca uczynił skazitelnj świata wizerunek. *Żab. 14,27*”; „Wy, senatorowie, wizerunek Rzplitej na sobie nosicie. *Krom. 187*”. S. B. Linde, op. cit., s. 342.

⁴ „Żywy rodzica, w mówiącym synu, widzieć mniemali wizerunek. *Nar. Tac. 1,284*”; „Nie poznali samych siebie, ujrzawszy wizerunek swój. *Pilch. Sen. gn. 268*. S. B. Linde, op. cit., s. 343.

⁵ „Wizerunek własny żywota człowieka pocz[c]iwego. p. Mik. *Reja*”; „Fizerunek, albo po polsku wzór lub podobieństwo. *Budn. Ezech. 43,10*”; „Wizerunek do budynku mu podali, ażeby sam roboty dopilnował. *Star. Fot. D b.*”; „X Skarga wizerunek kaznodziejski, z którego wzór radzi brali ci, których Bóg na ambony powołał. *Birk. Sk. E 3*”; „Wizerunkiem i zwierciadłem wszystkim politycznym narodom jest Wenecyja. *Star. Ryc. 42*”; „O cnoty wizerunku!” *Bardz. Luk. 23*”. S. B. Linde, op. cit., s. 343.

⁶ „Powiada Platon, że Bóg na te powszechności, jako na wizerunki patrząc, wszystkie rzeczy stwarza. *Petr. Et. 19*”; „Na podobieństwo widowisk oczom podległych, kreślą sobie dawni filozofowie tych przed stworzeniem rzeczy wizerunków. *Zab. 12,53*”. „Bóg wszystko z szczerj dobroci stworzył, dlatego też na kształt i wizerunek, który był w boskiej mądrości, nas stworzył. *Karmk. Kat. 19*”. S. B. Linde, op. cit., s. 343.

⁷ „Polaków nie tylko skromność Bolesława, ale też wizerunek wybornej cnoty jego, niejedem za żywota ojcowskiego wydany, dobrą napelniał otuchą. *Krom. 63*”. S. B. Linde, op. cit., s. 343.

4. „Dowód, świadectwo, pamiętka czegoś, pomnik, próba, przykład”; 5. „Odpis, wypis, wyciąg, kopia”; 6. „Dziwoląg niepodobny do człowieka”⁸.

Wstępnie można skonstatować, że zwraca uwagę duża wieloznaczność treści, jakie konotuje słowo „wizerunek”. Sytuują się one w kręgu słów: „widzieć”, „obraz”, „odbicie”, „podobieństwo”, ale też jako konsekwencja poprzednich „model”.

Skoro zakładamy, że „wizerunek” ma związek ze „zwierciadłem”, przyjrzyjmy się znaczeniom słownikowym tego drugiego rzeczownika. **1.** „Zwierciadło, tafla podlana”, połączono z nią następujący przykład: „Zwierciadła są szkła podkładane, w których się wyobrażenia rzeczy pokazują *Kłuk. Kop. 2,342*”. Kolejny przykład „Zwierciadło odbija, wydaje kształty, figury rzeczy przeciw sobie stawionych *Cn. Th. 575*”; „Obraz człowieczy, aby się tak przyrównał na wzraz onego, na czyje podobieństwo uczynion – jako zwierciadła ukazują oblicze albo podobę onego *Eraz. Jęz. o.*”. **2.** Kolejny zespół znaczeń opatrzył Linde kwalifikatorem: *Fig. tr. moral.* i dalej podał za Rejem: „Gdy wejrzysz w ludzkie sprawy, jako we zwierciadło, / Poznasz gdzie-ć się rumieni, a gdzie-ć też nablado *Rej. Zw. 29 b.*” oraz „Oko, umysłu zwierciadło. *Cn. Ad. 780* (oko wydaje złe lub dobre obyczaje)”. **3.** „jasno, widomie, oczywiście, cf. jak na dłoni”, przykład: „Jak w zwierciadle jakim widzieć się daje, że państwo Pruskie powstaje pod panującym monarchą. *Zab. 15,283*”. **4.** „wzór, wizerunek, przykład”. „Przykłady w Piśmie ś., jako zwierciadła są tobie przed oczy twoje postawione. *Rej. Post. y y 2*”; „Wizerunkiem i zwierciadłem wszystkim politycznym narodom jest Wenecyja. *Star. Ryc. 42*”. **5.** Frazy w znaczeniu „równo, gładko”: „jak po zwierciadle, jak po stole, jak po izbie”⁹.

Drugie i czwarte znaczenia sugerują analogię czy też podobieństwo, znaczenia pierwsze, trzecie i piąte oddalają się nieco od sensu słownikowego rzeczownika wizerunek, stawiając spośród cech fizycznych na gładkość, a nie na odbijanie.

Z kolei „zwierciadło” słownik Kryńskiego, Niedźwiedzkiego i Karłowicza definiuje następująco: 1. dosłownie jako przedmiot „szkło podlane cyną i merkuryjuszem, lustro; płyta metalowa silnie lśniąca: Z[wierciadło] odbija, wydaje kształty, figury, rzeczy przeciw sobie stawionych Kn.”¹⁰; za Pawłem Szczerbi-

⁸ J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 7, Warszawa 1919, reprint Warszawa 1953, s. 634–635.

⁹ S. B. Linde, op. cit., s. 1179–1181.

¹⁰ J. Karłowicz, A. Kryński i W. Niedźwiedzki, op. cit., t. 8, Warszawa 1927, reprint Warszawa 1953, s. 646. W dookreśleniu podstawowego sensu pomocny był więc *Thesaurus* Grzegorza Knapiusza.

cem odnotowano też utożsamienie zwierciadła ze *speculum*¹¹, by podać znaczenie przenośne: „odbicie, konterfekt, wzór, obraz, wizerunek, przykład, uosobienie”; 2. następne też ma metaforyczny charakter, „przen. tafla, szyba, powierzchnia, poziom spokojnej wody”; kolejne pięć znaczeń nie jest istotnych dla sprawy, dopiero wymienione dalej zwroty/przysłowia, właściwie drugie z nich: „b) Jak w zwierciadle = jawnie, jasno, wyraźnie, widocznie, oczywiście, jak na dłoni”.

Zasadniczo więc „zwierciadło”, gdyby wyjść od znaczenia lustra jako gładkiej powierzchni, w której się odbijają przedmioty i ludzie, to byłoby służący wiernemu reprodukowaniu tego, co przed nim.

O ile w hasle w słowniku Lindego *Wizerunek* słowo „zwierciadło” nie pojawiło się pomocniczo, by objaśnić definiowany termin, o tyle w hasle *Zwierciadło* słowo „wizerunek” występuje, by określić znaczenie modelu w ramach kształtowania postawy parenetycznej. Nierozzerwalnie spaja omawiane pojęcia przywołany w obu hasłach cytat z *Prawego rycerza* Szymona Starowolskiego: „Wizerunkiem i zwierciadłem wszystkim politycznym narodom jest Wenecya. *Star. Ryc.*”¹². Zwraca uwagę uniwersalność Wenecji postrzeganej najpierw jako przykład doskonałości, a potem zaraz jako wzór.

Godne namysłu są znaczenia obu słów, jakie dają się wydobyć ze *Słownika polszczyzny Jana Kochanowskiego*: „wizerunek” to „podobizna, wyobrażenie czegoś”¹³, zaś „zwierciadło” to „lustro, w którym odbijają się kształty ludzi i przedmiotów znajdujących się przed nim”¹⁴. W świetle przywołanych definicji „wizerunek” i „zwierciadło” nie są tożsame i z pewnością nie były stosowane naprzemiennie czy też dowolnie w tytułaturze utworów, choć niektóre użycia zdają się sugerować taki stan rzeczy. Odczuwa się bliskość znaczeniową tych dwu pojęć, jak również intuicyjne jest przekonanie o ich związku z literaturą parenetyczną. By poprawnie przeprowadzić ich delimitację, należy sięgnąć po ustalenia badaczy, którzy jedno z nich już dookreślili.

O staropolskich zwierciadłach w kontekście historycznoliterackim pisała Hanna Dziechcińska. Definiując „zwierciadło”, uznała je za tożsame z łacińskim *speculum*, potraktowała jako gatunkową „formę literatury parenetycznej”,

¹¹ „Dlatego *speculum Saxonum*, tj. zwierciadłem saskim prawo to zowią, iż służy ludziom, aby prawo swe jako we zwierciadle widzieli. Sz.”, J. Karłowicz, A. Kryński i W. Niedźwiedzki, op. cit., t. 8, Warszawa 1927, reprint Warszawa 1953, s. 645.

¹² Ibidem, s. 343, 1180.

¹³ *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, red. M. Kucala, oprac. J. Birczyńska-Duska i in., t. 5, Kraków 2012, s. 435.

¹⁴ Ibidem, s. 798–799.

która mogła zostać zrealizowana prozą lub wierszem, służyć prezentacji wybranego wzorca osobowego. Cechą tej formy, jak wynika z dalszych rozważań badaczki, jednak ponadgatunkowej, było skonstruowanie modelowej postaci noszącej ważkie cechy wzorcowe. Propagowano w ten sposób ogólne normy moralne, jak też wzory egzystencji dla członków poszczególnych stanów, grup środowiskowych i funkcji. Nakreślony statyczny obraz miał podawać normę postępowania i budować odbiorcę¹⁵. Podkreślić więc należy, że Dziechcińska uotożsamiała zwierciadło z przekazem parenetycznym.

Funkcje „zwierciadła” przebadła też Anna Kochan w książce i artykule na temat *Żwierciadła Reja*¹⁶. Badaczka uznała przede wszystkim, że zwierciadło nie jest formułą gatunkową, stwierdziła też, że nie jest zarezerwowane dla literatury parenetycznej.

Analizując kulturowe znaczenia „zwierciadła” Kochan uznała, że stanowi symbol mądrości, wiernego odbicia, dlatego służy do poznawania i korygowania przez mądrych własnych wad za pomocą oka. Zgodnie z ustaleniami badaczki, według Reja, zwierciadło zaś tożsame jest „z obrazem postaci”¹⁷. Kochan dostrzegła też, że w kulturze korzystano z metaforycznego rozumienia wyrazu („obraz, podobieństwo, wizerunek”) albo zwracano uwagę na właściwości, jak „odbijanie, nieprzenikliwość, gładka powierzchnia”¹⁸.

Przechodząc na grunt literatury, Kochan ustaliła, że już od starożytności nazwy *speculum* używano wobec „dzieł o charakterze encyklopedycznym lub mającym postać obszernego kompendium obejmującego określoną dziedzinę wiedzy albo wiedzę w ogólności”¹⁹. Badaczka podała też klasyfikację angielskich spekulów dokonaną przez Herberta Grabesa. Zwracając uwagę na tytuł dzieła, wyodrębnił on następujące cztery typy: „a) informujące, encyklopedyczne (...) b) wzorcotwórcze (...), c) prognostyczne (...), d) fantastyczne (...)”²⁰. Badacz ten prześledził rozwój angielskiego *speculum* od antyku do średniowiecza. Dostrzegł, że w miarę upływu czasu spekuła wykorzystywano do opisu coraz nowszych obszarów, jak medycyna, prawo, kosmos, podejmowano w nich za-

¹⁵ H. Dziechcińska, *Zwierciadło*, [w:] *Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej i E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław 1998, s. 1067–1068.

¹⁶ A. Kochan, „*Żwierciadło*” *Mikołaja Reja Wokół problematyki tytułu dzieła*, „Pamiętnik Literacki” 2002, z. 3, s. 155–169; eadem, „*Żwierciadło*” *Mikołaja Reja. Studium o utworze*, Wrocław 2003 (zwłaszcza rozdz. 2: *Wokół genologicznej problematyki utworu. Speculum – historia i znaczenie pojęcia*).

¹⁷ A. Kochan, „*Żwierciadło*” *Mikołaja Reja. Wokół problematyki tytułu dzieła*, op. cit., s. 159.

¹⁸ Ibidem, s. 159.

¹⁹ Ibidem, s. 160.

²⁰ Ibidem, s. 160–161.

gadnienia filozoficzne dotyczące też „wiary i spraw ostatecznych”²¹. Kochan przywołała ponadto ustalenia Ernesta Roberta Curtiusa, który podkreślił, że metaforyka zwierciadła miała proveniencję antyczną. Podał odpowiednie przykłady z utworów Ajschylosa, Homera i Arystotelesa, Terencjusza, Cycerona i innych²². Dokonując przeglądu tytułów spekulów powstałych na gruncie polskim (nie chodzi tylko o tłumaczenia, ale o twórczość rodzimą) badaczka stwierdziła, próbując zdefiniować *speculum*, że „(...) zwierciadłami nazywano głównie dzieła będące próbą całościowego ujęcia jakiegoś problemu”²³. Dystansując się do złożonej typologii spekulów Grabesa, Kochan zaproponowała własną, dążąc do uchwycenia głównych odmian: „1) zbiory przykładów, anegdota czy opowieści, 2) dzieła o charakterze encyklopedycznym, summy, 3) traktaty parenetyczne”²⁴. Spekula, zdaniem Kochan, cechowała duża objętość i najczęściej forma prozatorska, przekazywanie wiedzy ogólnej. Podstawowym kształtem istnienia dla *speculum* było dzieło mające charakter encyklopedycznego kompendium, zbioru czy podręcznika. Dopiero wtórnie funkcję tę zyskały dzieła parenetyczne wskutek „metaforycznego myślenia o portrecie”²⁵.

Badaczka uznała, podążając tym tropem, że *Żwierciadło* Reja jako *speculum* stanowi encyklopedyczną summę wiedzy. W jej skład wchodzi m.in. traktat parenetyczny, ale istnieje tam jako element podrzędny. W intencji Reja zwierciadło jest „instrumentem umożliwiającym autoobserwację”²⁶.

Zatem przyjęć należy, że zwierciadło/*speculum* nie jest kategorią genologiczną, określenia te służyły jednak do wskazania charakteru tekstu. Ich autorzy, w przypadku dzieł parenetycznych, posługiwali się chętnie formą traktatu lub dialogu. Nie wszystkie też spekula/zwierciadła, by przynależać do tej kategorii, musiały mieć w tytule jedno ze słów kwalifikatorów.

Historię *speculum* w kontekście obrazu władcy, począwszy od antyku z tradycją grecką-rzymską i biblijną, poprzez średniowiecze, po okres nowożytny nakreśliła Teresa Bałuk-Ulewiczowa²⁷. Badaczka prześledziła europejską

²¹ Ibidem, s. 161.

²² Zob. E. R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przekł. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997, s. 345, przyp. 59.

²³ A. Kochan, „*Żwierciadło*” Mikołaja Reja. *Wokół problematyki tytułu dzieła*, op. cit., s. 167.

²⁴ Ibidem, s. 167.

²⁵ Ibidem, s. 168.

²⁶ Ibidem, s. 168, eadem, „*Żwierciadło*” Mikołaja Reja. *Studium o utworze*, s. 36.

²⁷ T. Bałuk-Ulewiczowa, *Z dziejów zwierciadła władcy*, [w:] *O senatorze doskonałym. Studia. Prace upamiętniające postać i twórczość Wawrzyńca Goślickiego*, red. A. Stępkowski, Warszawa 2009, s. 35–80.

tradycję *speculum*, by na jej tle ukazać jego rozwój na gruncie rodzimym. W polu widzenia znalazły się między innymi dzieła Arystotelesa (*Polityka* i *Etyka nikomachejska*), *List* królowej Elżbiety, rozprawa Stanisława Dąbrówki *Tractatus ex (...) Politicorum novos principes tangens, Consilia Callimachi*, Francesca Patriziego z Sieny (1413–1494) *De regno et regis institutione libri IX* (1519) oraz *De institutione reipublicae libri IX*, z których korzystał Wawrzyniec Goślicki, pisząc *De optimo senatore*, przełożonego przez Krzysztofa Warszewickiego hiszpańskie dzieło *Del consejo y consejeros del Principe* (1559), będącego także jednym ze źródeł Goślickiego. Badaczka omówiła też prace Bartosza Paprockiego. Jako drugi filar sarmackich *specula civilia*, których genezę starała się też nakreślić Ulewiczowa, wskazała traktaty pedagogiczne, np. Szymona Marycjusza z Pilzna *De scholis seu academiis* (1551). Za przełomowe dzieło w rozwoju sarmackiego *speculum civilis* uznała Ulewiczowa *Żywot człowieka poczciwego* Reja. Realizacją tej formy są też z pewnością *Obraz szlachcica polskiego* Wacława Kunickiego (1615), jak również kazanie Andrzeja Radawieckiego *Prawy szlachcic* z 1614 roku. Bałuk-Ulewiczowa, podobnie jak Kochan, nie traktuje *speculum* jako gatunku literackiego, uważa bowiem, że zwierciadła królewskie oraz inne mogły przybierać różne formy genologiczne²⁸.

O bliskości i genetycznym związku *speculum*/zwierciadła i wizerunku/obrazu świadczą tytuły utworów, w których pojawiają się oba te słowa. Wspomniany już tytuł dzieła Rejowego *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego, w którym jako we zwierciadle snadnie każdy swe sprawy oglądać może* sugeruje wciąż prymat metaforyki zwierciadlanej, zakłada aktywność odbiorcy, który swój autoportret ma konfrontować z wzorcem i wyciągać wnioski mające służyć zmianie jego postępowania. Zwierciadlana metaforyka zdaje się sugerować znaczącą perswazyjną inwazyjność dzieła wobec osoby jego odbiorcy-czytelnika. Z kolei mesjada *Zwierciadło smutne, wyrażające wizerunek okrutnej męki i śmierci Pana Zbawiciela ...* Abrahama Roźniatowskiego zdaje się doskonale łączyć dwie odmienne funkcje obu przedmiotów. Zwierciadło stanowi tu narzędzie, które umożliwia konfrontację własnej postawy i życia z jednostkowym, stałym i niezmiennym obrazem/wizerunkiem Męki Pańskiej²⁹.

²⁸ Ibidem, s. 35–36.

²⁹ Tak w edycji z 1618 r. Natomiast wydanie z r. 1634 nosi zmieniony tytuł, w którym słowa „wizerunek” zabrakło, a jego miejsce zajął konkretny – stacje w Kalwarii Zebrzydowskiej: *Zwierciadło smutne i żalose drogiej i niewinnej Męki Pana a Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa przez (...) ze czterech ewangelistów złożone i połowicą pisma dla zabawnych ogłoszone, a według dymensyi miejsc ss. kalwaryjskich na Zebrzydowicach opisane – odprawującym peregrynacje tameczne, ludziom chrześcijańskim pożyteczne, Cracoviae 1634.*

Analogicznie w *Wizerunku fałecznego i ducha (...) w którym jako we zwierciadle jasnie obejrzysz onę bestyją...* (1561), konkretny obraz, jaki implikuje wizerunek, posłużyć ma jako zwierciadło do korygowania własnej postawy odbiorcy poprzez uznanie tego obrazu za niezmienny model.

Nakreślenie przedstawionego tła było konieczne, ponieważ wizerunek/wizerunek/obraz to kategoria wobec *speculum*/zwierciadła pokrewna, pozostająca z nią w ścisłym związku, więcej, najpewniej z niej wyrastająca. Ów związek nie ogranicza się do samej formy parenetycznej utworu, ale rozciąga się na pozostałe kategorie czy formy istnienia zwierciadła.

O ile bowiem w zwierciadłach korzystano z metafory obrazu odbitego, umożliwiającego poprzez spojrzenie natychmiastową i bezpośrednią konfrontację z wzorcem, o tyle w przypadku wizerunku/obrazu bardzo często automatycznie lustrzana metaforyka zdaje się być anulowana. Odbiorca otrzymuje najczęściej dzieło, które jest konkretnym portretem, uściśloną, kompletną, niewymagającą modyfikacji finalną wizją artysty–literata bądź wizją, jaką nakreśliło samo życie jako przykład konkretnej realizacji zestawu pożądanых cech.

Ani słowo zwierciadło/*speculum*, ani wizerunek nie były stosowane w tytułach utworów przypadkowo. Sensy tych słów oscylowały w kręgach wytyczonych przez znaczenia słownikowe.

Mające dłuższą tradycję formalną zwierciadło/*speculum* tożsame jest w pierwszym rzędzie z obszernym kompendium, jak też zbiorem przykładów, służy zarysowaniu uogólnionego, uniwersalnego modelu postawy godnej propagowania. Funkcja parenetyczna jest jedną z wielu obok podawania wiedzy z jakiegoś zakresu, przekazywania i zarazem stanowienia zasobu ogólnoludzkiej, uniwersalnej mądrości. Wizerunek zaś, obraz, co ukaże podana dalej klasyfikacja, jest ściślej niż zwierciadło związany z funkcją parenetyczną. Podaje on przede wszystkim najczęściej, bez względu na przynależność genologiczną utworu, jako wzór czyny (dokonania) konkretnej postaci, stanowi opis, przykład męstwa osoby, np. zmarłej, świętego, herosa, ale też Chrystusa i Jego Męki. Wizerunek/obraz znacznie częściej niż zwierciadło/*speculum* wykorzystywany jest w kręgu literatury religijnej w celu podania konkretnego, opartego na autorytecie i wypróbowanego wzorca postawy.

Badaniami objęto 51 utworów z lat 1560–1751, poczynawszy od Rejowego *Wizerunku*, a skończywszy na przełożonym z Francesca Petrarcki *Wizerunku wiary, postuszeństwa i miłości małżeńskiej*. Podstawowe źródło informacji sta-

nowiła *Bibliografia polska* Karola Estreichera spis chronologiczny i seria staropolska³⁰. Utwory te sklasyfikowano w kilkunastu kategoriach.

Z uwagi na duże zróżnicowanie problematyki literackich wypowiedzi, przynależność gatunkową, funkcję tekstów, jak też konkretność lub abstrakcyjność kreślonego obrazu trudno o klasyfikację w pełni koherentną. Można jej dokonywać z różnych perspektyw, wyłaniając zarysowujące się zbiory, jednak nieobejmujące zawsze czy też zazwyczaj wszystkich tekstów.

Niektóre z dzieł są przekładami z literatury obcej, inne wizerunki dotyczą ściśle problematyki rodzimej. Oto próba klasyfikacji wypowiedzi będących wizerunkami (w których tytułach pojawia się słowo „wizerunk”):

1. Przykład konkretnej wzorcowej postawy podanej w dziele hagiograficznym.
2. Konkretny wzorzec postawy ustanowiony w kazaniu pogrzebowym lub epicedium.
3. Zbiór rozmyślań.
4. Uogólniony wzorzec postępowania, podręcznik życia także duchowego związany z wybranym etapem drogi (model bez konkretności).
5. Zbiór postaw obywatelskich i działań służących dobru państwa.
6. Polemika religijna i wykład wiary.
7. Zbiór sentencji.
8. Wzór postawy małżeńskiej.
9. Epitalamium.
10. Powinszowania: imieninowe, wojenne.
11. Artefakt – wygląd przedmiotu kultu, budowli, monet.
12. Procedura postępowania.
13. Teatralia w różnych funkcjach.
14. Prześmiewcza gra z konwencją parenetyczną.

Dalej dokonuje się klasyfikacji utworów i tekstów objętych badaniami według podanych czternastu kategorii:

1. Przykład konkretnej wzorcowej postawy podanej w dziele hagiograficznym³¹:

³⁰ K. Estreicher, *Bibliografia polska* [online], t. 8–11, Kraków 1882–1890 (seria chronologiczna); t. 12–36, Kraków 1891–2013 (seria staropolska), dostęp wrzesień 2016, styczeń 2017, dostępny: <<http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/>> oraz <<http://www.estreicher.uj.edu.pl/chronologia/>>.

- *Wizerunek doskonałości apostołskiej albo żywot błogosławionego Szymona z Lipnice (...)*, 1609, 1703, 1735.
 - *Wizerunek panny pokorniuchnej, a z Panem Bogiem wielce zjednoczonej* [żywot Barbary Langi], 1624.
 - *Wizerunek doskonałej świątobliwości (...) cnót i obyczajów chwalebego żywota Przenaświętszej Panny i Matki Słowa Boskiego Wcielnego Maryjej (...)*, (Walenty Odymalski, 1630).
 - *Wizerunek zacny przygotowania chrześcijańskiego na szczęśliwe skonanie (...), to jest życie chwalebne ś[więtej] Doroty z Prus*, 1698.
 - *Wizerunek świętej doskonałości (...) w wielkiej Studze Bożej błogosławionej Kunegundzie Pannie*, 1718.
 - *Wizerunek wiktymy na adoracją (...) to jest relacja cnót i życia świątobliwego Wielebnej Matki Elżbiety de Breme Benedykty od Męki Pańskiej*, 1740.
2. Konkretny wzorzec postawy ustanowiony w kazaniu pogrzebowym lub epicedium:
- *Archetyp wysokich a pańskich cnót (...) i za wizerunka albo prototyp zacnemu potomstwu i wiekopomności* Wystawił ks. Hieronim Lipczyński, 1640.
 - *Wizerunek szlachcica prawdziwego w kazaniu na pogrzebie Wielmożnego Pana Jego M[ośc]i Pana Andrzeja Bobole (...) przez Mateusza Bembusa (...) teraz odnowiony*, Wilno 1629³². Wydawca dołączył portret zmarłego, a więc wprowadził dosłownie wizerunek.
 - *Wizerunek księżęcia katolickiego, to jest kazanie na pogrzebie (...) Janusza Korybuta na Zbarażu Wiśniowieckiego, koniuszego koronnego, krzemienieckiego starosty*, autor: B. Czarliński, Lublin [1637]³³.
 - *Wizerunek prawdziwego jastrzęba ku wiecznemu odpoczynkowi wylatującego. W Wielmożnym Panu, (...) Aleksandrze z Mirowa Myszowskiem, tyszowieckiem staroście etc.*, autor: B. Kański, Lublin [1650].

³¹ Podany dalej wykaz zostanie rozwinięty i opatrzony analizą poszczególnych utworów, jak też uzasadnieniem dokonanej klasyfikacji w osobnej publikacji książkowej, mającej stanowić rozwinięcie naszkicowanej tu koncepcji.

³² Zob. M. Bembus, *Wizerunek szlachcica prawdziwego w kazaniu na pogrzebie Andrzeja Boboli*, oprac. M. Barłowska, Warszawa 2106, BDLPiO, t. 27.

³³ Zob. B. Czarliński, S. Giżycki, *Książę Janusz Wiśniowiecki (1596–1636) w lubelskich kazaniach pogrzebowych*, wpraw. i oprac. M. Kuran, Lublin 2007, „Lubelska Biblioteka Staropolska”, t. 4.

- *Wizerunek pasterza dobrego w Piotrze Gembickim (...) biskupie krakowskim i księżęciu siewierskim. Pokazany prze egzekwiach w kościele ojców karmelitów bosych (...) w Krakowie przez Aleksanda a Jezu [Andrzej Kochanowski], Kraków 1568.*
- *Żałosnego a mężnego z światem pożegnania (...) wizerunek*, autor: P. Gorczyn, Kraków 1618³⁴ [Obecny jest wzorzec osobowy, nie chodzi bowiem o nakreślenie samego obrazu śmierci, ale o pochwałę cnoty osoby zmarłej].
- *Wzór i wizerunek świętej i dziwnej świątobliwości to jest żywot i śmierć pobożna Jej mości Pani Zofii z Tylic Tomickiej], przez ks. Stanisława Brzechfę SJ, Toruń 1728.*
- *Wizerunek dobrego życia pod śmiertelną umbrą na żałobnym akcie wyrażony, w Wielmożnym I[ego] m[ości] Panu Jozafacie Sielawie podsędku województwa połockiego... wyrażony przez ks. Ludwika Bychowca, Wilno 1647.*
- *Wizerunek śmierci i pogrzebu wielkiej pamięci (...) Andrzeja Reja z Nagłowic dworzanina pokojowego K[róla] J[ego] M[ości], autor: M. Hesperus, Leszno 1641 [kazanie pogrzebowe, jednak bez wzorca osobowego zmarłego, lecz opisem ostatnich chwil i śmierci patriarchy Jakuba].*

3. Zbiór rozmyślań:

- *Wizerunek żywota chrześcijańskiego pobożnego. Przy tym ćwiczenia i rozmyślenia modlitw rozmaitych ku nabożeństwu chrześcijańskiemu. Zebrane z rozmaitych ksiąg łacińskich dla pożytku pospolitego przez jednego kapłana SJ [przekł. z Ludwika z Granady], Poznań 1584.*
- *Wizerunek łaski Bożej, jako dostąpiona i zachowana być może przez pewne części i stopnie, od Hieronima Sirina, zakonu ś. Augustyna kanonika, włoskim językiem wypisany; a przez księdza Macieja Kłodzińskiego (...) przełożony i miejscami ozdobiony. Ku temuż przydane są modlitwy przez tegoż nabożne, przed przyjęciem i po przyjęciu Naświętszego Sakramentu, Kraków 1587.*
- *Wizerunek duchownego żołnierztwa chrześcijańskiego, nowo a krótko naprzód w łacińskich, potem na polski język w przetłumaczo-*

³⁴ Zob. P. Gorczyn, *Żałosnego a mężnego z światem pożegnania wizerunek*, [w:] *Polska siedemnastowieczna literatura okolicznościowa ze zbiorów zamku w Skokloster*, wyd. i oprac. S. Baczewski, red. naukowa D. Chemperek i J. S. Gruchała, Warszawa 2009.

nych rytmach, za naśladownym powodem ś. Bernarda Klarewaleńskiego Opata, rytmów, w rozmowie Dusze z Ciałem, ku zbawiennemu katolickich chrześcijan pożytkowi drukownie wystawiony. ks. Bernarda Pakysyllusa z Brzeska, zakonu kaznodziejskiego dominikana, Kraków 1619 [forma podstawowa nazwiska autora: Paxyl].

- *Wizerunek na kształt kazania uczyniony. O wzgardzie śmierci i świata tego nędznego, tudzież o chwale onego wdzięcznego a wiecznego Królestwa Niebieskiego*, autor: J. Wereszczyński, Kraków 1585³⁵.
- *Wizerunek męki i śmierci Jezusa Chrystusa Syna Bożego na okup narodu ludzkiego dla ludzi bogomyślnych, którzy się radzi rozmyślaniem bawią niewinnej Męki Pana i Zbawiciela naszego przez Jerzego Piątkowskiego* wystawiony, w Krakowie u Dziedziców Andrzejowczyka 1648.
- *Prawdziwy Boga Ukrzyżowanego obraz [wizerunek] przez nabożne o Męce Pańskiej na dni 40 postu rozmyślenia*, wystawiony przez J. Morawskiego SJ, w 1695 w Poznaniu [W serii chronologicznej bibliografii Estreichera podano tytuł w następującej wersji: *Prawdziwy Jezusa Chrystusa wizerunek*].

4. Uogólniony wzorzec postępowania, podręcznik życia także duchowego związany z wybranym etapem drogi (model bez konkrety):

- *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego*, autor: M. Rej, Kraków 1560.
- *Wizerunek człowieka, w bogomyślny żywot wstępującego, na kształt rozmowy pokutującego z doskonałym. Przez ks. Stanisława Pekarowicyjusa, nauk i filozofiję bakałarza: P. Z. napisany. Na dwie części rozdzielony*, Kraków 1601.
- *Wizerunek żywota zakonnego na dwie części rozdzielony, który w sobie zamyka sposób życia zakonnego, i pobudki do miłości Bożej i cierpienia wszelakiego utrapienia, i dla tych wszystkich, którzy za Panem krzyż swój niosą; i pobudki do rozmyślenia Męki Pana Chrystusowej (...)*, autor: P. Kcynensis, 1613.
- *Nauka dobrego i szczęśliwego umierania*; tu: *Wizerunek człowieka umierającego* przez ks. Pawła Simpliciana, spowied-

³⁵ Fragm. wyd.: J. Wereszczyński, *Gościniec pewny niepomiernym moczygębom (...)*, wpraw. i oprac. A. Sitkova, Lublin 2014, LBS, t. 13.

nika pułtowskiego napisany. dalej: z roku 1629 (s. 105–144). Dalej: Zwierciadła abo też przykłady świętobliwej śmierci (s. 202–232), Kraków 1675.

5. Zbiór postaw obywatelskich i działań służących dobru państwa:

- *Utrąpionej Rzeczypospolitej polskiej wizerunki skuteczna naprawa z pism Stanisława Orzechowskiego, Hieronim Bozdanowski na świat podał, odmiana szkodliwa, poprawa wątpliwa, 1629; Grzegorz kowic 1612.*
- *Wizerunek wiecznej sławy Sauromatów starych, pobudzający młodź rycerską ku naśladowaniu spraw ich. Od szlachetnej Pallady z gniazda cnót ich w ojczystym Parnasie ubudowany, a przez Marcina Paszkowskiego z przykłady mężów rzymskich, onych wielkich miłośników ojczyzny opisany i wydany, 1613.*
- *Interregnum albo sieroctwo apostolskie osierociatej Koronie Polskiej po śmierci najjaśniejszego monarchy, Zygmunta Trzeciego polskiego i szwedzkiego króla. W Dzień Bożego Wstąpienia na wizerunki podane, a potem drukiem nieco rozszerzone, przez Jacynta Mijakowskiego, Lublin 1632.*

6. Polemika religijna i wykład wiary:

- *Wizerunki. Falecznego i Ducha, i nauki, i pisma, tych to od Lutra począwszy aż do dzisiejszych nowo ewangelików, w którym jako weźwi e r c i e d l e jaśnie obejrzysz, onę bestyją z wielą głów o jednym cieie, co ją wykonte r f e t o w a ł święty Jan w swym objawieniu [1561].*
- *Katechizm albo wizerunek prawej wiary chrześcijańskiej, wedle nauki Pana Jezusa Chrystusa (...) przez księdza Marcina Białobrzeskiego, biskupa laodyckiego, sufragana krakowskiego i opata mogińskiego etc. napisany, roku 1567.*
- *Wizerunek nieprawdy aryjańskiej. Postrzeżonej w rozbieraniu wykładu na niektóre miejsca Pisma Ś[więtego] o Bóstwie Syna Bożego, i o Trójcy Przenaświetszej, w Łuclawicach przez P. J. S. napisanego i prawdziwym nieprawdziwie nazwanego wystawiony przez ks. Mikołaja Cichoviusa SJ, 1650.*

7. Zbiór sentencji:

- *Forma albo wizerunek postępów stanów wszelakich, wieku terażniejszego, która pokazuje przestrogi, według których się bez szkody w stanie swoim każdy sprawować ma. Także pokazuje, jako poprawić obyczaje nowych polityków (...). Teraz nowo wydrukowana, Kraków 1633, 1684 [Etyka dworskie], autor: Jan Żabczyc.*
- *Wizerunek cnót świętych albo sentencyje różnych autorów zebrane i z dodanymi łacińskimi pilnie a uważnie wyrażone wszelkiemu stanu służące, przez Jana Krajewskiego, Kraków 1608.*

8. Wzór postawy małżeńskiej:

- *Wizerunek wiary, posłuszeństwa i miłości małżeńskiej w osobie Bryzelidy, Waltera Margrabi Salucjana małżonki, tak zamężnym jako i do związku małżeńskiej przyjaźni aspirującym damom na wzór i przykład wystawiony, z łacińskiej Franciszka Petrarchoy prozy, na wiersz polski przełożony i do druku podany, [przekł. J. E. Minasowicz], Lwów 1751.*

9. Epitalamium:

- *Wizerunek nieśmiertelności wiecznej i wieczności nieśmiertelnej Boskiej w sakramencie małżeństwa świętego, przy wielce zacnym akcie weselnym, wysoce urodzonych ich Mościów Jego Mości Pana, P[ana] Szymona na Raciborowicach Raciborowskiego z Jej Mością Panną, P[anną] Barbarą Pieniążkową starościanką oświęcimską, szczęśliwie zawartym, ukazany, przez ks. Mikołaja Paszczykowskiego plebana w Markowej Porębie, Kraków 1672.*
- *Winszowanie godowe i wizerunek szczęścia przyszłego, 1643, autor: Kazimierz Stanisław Rogalski Szczuka, Wilno 1643.*

10. Powinszowania: imieninowe, wojenne:

- *Wizerunek dobrotliwej miłości boskiej zguby grzesznego niechcący w żywocie i pokucie S[więtej] Maryjej Magdaleny Jawnogrzesznice przy chwalebnej Jej uroczystości aktem publicznym reprezentowany, a przy powinszowaniu dorocznego patronki ś[więtego] festu szlachetnie urodzonej Jejmości Paniej, p[ani] Magdalenie Grzymalinej, żup I[ego] K[rólewskiej] M[ości] pisarzowej i kasyjerowej etc. przez Jana Waw-*

rzyńca Solarskiego w Sławnej Akademiej Krakowskiej, nauk wyzwolonych i filozofiję bakalarza, szkoły wielickiej seniora, dedykowany, roku Pańskiego 1686.

- *Wizerunek pasterza królewskiego w osobie Najjaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego, Wielkiego Księęcia litewskiego, ruskiego, pruskiego, żmudzkiego, inflanckiego etc. Przy wesółych tryumfach miasta wileńskiego, gdy się [iego] K[rólewska] Mość z Zwycięstwem do Wilna z Moskwy szczęśliwie powrócił, przez ks. Dominika Krasuskiego, dominikana, Kraków 1634.*

11. Artefakt – wygląd przedmiotu kultu, budowli, monet:

- *Ołtarz według wizerunku od Boga Mojżeszowi podanego delineowany kazaniem. Przy solennych najcudowniejszego obrazu Panny Maryjej Częstochowskiej na Jasnej Górze przenosinach do nowo wybudowanego (...) ołtarza wystawiony, autor: S. Stawicki, Kraków 1650. [kazanie, opis obiektu].*
- *Prawdziwy wizerunek ukrzyżowanego w kościele milatyńskim OO. Karmelitów Bosych pod Buskiem wielkimi cudami słynącego, Lwów 1747. [opis artefaktu]*
- *Wizerunki i szacunek mynic wszelakich cudzoziemskich, jako które w Koronie Polskiej brane i wydawane być mają, uczyniony przez sławnego Kaspra Rytkiera, probierza generalnego przysięgłego, za dozorem..., Kraków 1620. [reprodukcje monet].*
- *Wizerunek łaźnie pinczowskiej [brak karty tytułowej], Kraków, przed roku 1613, k. 30 [deskrypcja budynku].*

12. Procedura postępowania:

- *Wizerunek postępku z Rokoszany Tyrannidis et Faedae Servitutis. Ioannes Carolus Chodkiewicz Comes de Sklow in Mysz, et Bychow capitaneus... [1607] i do tego Respons na Wizerunek Rokoszu...*
- *Wizerunek, korektury prawa ziemskiego koronnego z pisania statutu językiem polskim, ukrócenia postępku prawnego (...) podług konstytucyj anni 1589 et 1601 wydany i spisany, Kraków 1607. K. Potkański 1607.*

13. Teatralia w różnych funkcjach:

- *Wizerunek obrony Królestwa Polskiego przez b[łogosławionego] Stanisława Kostkę Societatis Iesu, patrona Korony Polskiej z rewelacyjnej jednej poważnej, która jest autentikowana w Procesie Kaliskim, przed komisarzami Stolicy Apostolskiej, urzędownie czynionym, wyjęty, 1632* [sumariusz teatralny; problematyka obywatelska, alegoreza].
- *Tragedia albo wizerunek śmierci przeświątego Jana Chrzciciela posłańca Bożego: na pięć aktów rozdzielony. Przydane są i intermedia dwoie. Napisany przez Jacoba Gawatowica Leopolię, nauk wyzwol[onych] i filozofiję bakałarza. Odprawowany w Kamionce na jarmark przypadający na dzień tegoż Jana ś[więtego] Chrzciciela, 1619.* autor: J. Gawat (Gawatowic) Leopolita (ur. we Lwowie 1598 † 1679) [wzór osobowy, dramat].
- *Wizerunek łagodnego szaleństwa w sławnym pobożności Eryku królu duńskim na scenę od młodzi wystawiony, Poznań SJ 1698.* [utwór dramatyczny, obraz charakteru, kreśli konkret].
- [*Wizerunek miłosierny litującego się Boga nad przestępnym człowiekiem wyrażony w Teokracie przez Akadem[ij]ą*, grane Wilno 1700] [utwór sceniczny].
- *Wizerunek Męki Pańskiej aktami i scenami w kościele wielickim farnym Ś[więtego]. Klemensa papieża i męczennika, przy audyencji zacnych gości reprezentowany, a wielkiemu imieniowi W Jmci Pana Jana Pawła z Lubienia Lubienieckiego, chorążego nowogrodzkiego, pułkownika wojsk J[ego] K[rólewskiej] M[ości] żup wielickich, bocheńskich i komór solnych mazowieckich generalnego administratora,* autor: St. Odymalski, 1700.
- *Wizerunek prawdziwej cerkwie rzymskiej*, tłum. T. Rutka, ded. L. Załęskiemu, Lwów 1697] [architektura duchowna, opis instytucji].
- *I c o n s i v e d e s c r i p t i o a n i m o r u m B a r c l a i q u i n q u e p r a e c i p u a r u m n a t i o n u m i n E u r o p a . W i z e r u n k a l b o o p i s a n i e a n i m u s z ó w p i ą c i c o n a p r z e d n i e j s z y c h n a r o d ó w w E u r o p i e (. . .) p r z e ł o ż o n y , 1 6 8 4 .* [cechy charakteru, ogólnie].

14. Prześmiewcza gra z konwencją parenetyczną:

- *Wizerunek złocistej przyjaźni zdrady z około roku 1698*³⁶, autor: A. Korczyński.

³⁶ A. Korczyński, *Wizerunek złocistej przyjaźni zdrady*, wyd. R. Grześkowiak, Warszawa 2000, BPS, t. 19.

Wizerunek, podobnie jak zwierciadło, nie jest więc strukturą gatunkową, jest uniwersalną formą usytuowaną ponad gatunkami, korzystającą z różnych konkretów genologicznych. Wizerunki, analogicznie jak zwierciadła, stanowią niewątpliwie swego rodzaju kategorię utworów, które łączy zespół tendencji. Dlatego traktujemy wizerunek, analogicznie jak Kochan zwierciadło, jako kategorię ponadgatunkową. „Wizerunki” to utwory reprezentujące liczne gatunki i formy literackie, jak: kazanie pogrzebowe, żywot, biografia pochwalna, zbiór rozmyślań, modlitewnik, utwór parenetyczny podający modelową postawę, epitalamium, epicedium; kazanie tryumfalne, deskrypcja (budowli, obrazu, ołtarza), utwór dramatyczny, sumariusz teatralny, zbiór sentencji; poza klasyfikacją genologiczną sytuuje się wykaz będących w obiegu, znanych monet. Można mówić o w pełni świadomym używaniu w tytułach słowa „wizerunek”. Podstawową, obejmującą wszystkie kategorie tekstów, jest bowiem, w duchu definicji słownikowej, ustanawianie konkretnego obrazu, portretu, rysu – w celu unaocznienia, wyłożenia zbioru zasad, nakreślenia wizji w toku deskrypcji. Tendencjami nieobejmującymi wszystkich utworów, ale w dużej mierze dominującymi są: podawanie jako modelowego rzeczywistego obiektu czy też postawy; pareneza – konkretną postawę przybliża się po to, by stanowiła wzór do naśladowania – ustanawia się, wychodząc ze studium indywidualnego przypadku, wzorce osobowe, modele postępowania (parenezie służy też zestawianie zespołu cech, zbioru przykładów, wykazu sentencji, jak i oderwanych od konkretnego zasad postępowania w danej sytuacji) dotyczące postaw w sprawach prywatnych, jak i zachowań służących funkcjonowaniu większej zbiorowości (państwa)³⁷; obraz postaci kreśli się też po to, by stanowił obiekt kontemplacji, namysłu. Nie wszystkie jednak wizerunki należą do literatury parenetycznej. Analogicznie jak w przypadku zwierciadeł nie zakwalifikujemy tu tekstów prawniczych i opisów przedmiotów, budowli.

Jak wspomniano, wizerunki w przeważającej swojej liczbie przybliżają zagadnienie w oparciu o konkret. To znaczy, że dany zespół cnót nie jest abstraktem, lecz stanowi dorobek życiowy osoby wybranej na wzór godny naśladowania. Zdarza się też, iż autorzy wizerunków budują modelowy obraz, sięgając po kilka konkretnych przykładów postawy godnej pochwały (Paszkowski, *Wize-*

³⁷ Można rzecz ująć tak: Wizerunek reprezentuje tendencję parenetyczną, podając odbiorcy wzór postawy godnej naśladowania czy to jako modelowe studium indywidualnego przypadku, czy jako zespół cech, zbiór przykładów, sentencji, dotyczący też państwa (a więc większej zbiorowości).

runk Sauromatów starych). Zarazem funkcjonuje nieliczna grupa wizerunków podająca model postawy oparty na wykładzie teoretycznym.

Syntetyzując nakreślony podział szczegółowy, można wyodrębnić cztery główne kategorie tekstów w kręgu utworów noszących w tytule słowo wizerunek. Funkcjonują one jako:

1. Wypowiedzi podające odbiorcy opis konkretnej postaci i jej działań, losów, jak też wzory postępowania w konkretnych sytuacjach, najczęściej na konkretnych przykładach (oś stanowi biografia lub opis wybranego etapu drogi życiowej), poz. 1–5, 8, 13 (kształt, model).
2. Wypowiedzi gromadzące zbiory zasad (wykłady, sentencje), poz. 6, 7, 12 (dowód, próba, wykład).
3. Wypowiedzi przynoszące opis artefaktu (tu brak tendencji parenetycznej), poz. 11 (obraz).
4. Wypowiedzi w funkcji okolicznościowej, poz. 2, 9, 10.

Warto podkreślić, że formy podawcze wizerunków to: dialog, traktat prozą lub wierszem, sentencja, przemowa (oracja).

Zaznaczyć należy, że w podanych przez Kochan przykładach tytułów staropolskich, słowa *speculum*/zwierciadło były obecne do roku mniej więcej 1650. Tradycja wizerunku natomiast w staropolskim rozumieniu sięga zaś mniej więcej do połowy XIX wieku.

W świetle ustaleń Bałuk-Ulewiczowej wizerunek jawi się jako rozwinięta zmodyfikowana i dostosowana do potrzeb społecznych kategoria zwierciadła. W toku żywiołowego rozwoju w XVI wieku zwierciadło przechodzi bowiem od kreślenia modeli idealnego władcy do ustanawiania modeli wzorcowych postaw obywatela. Dalsze niuansowanie przykładów postaw i zastosowań formuły dokonuje się w ramach rozwoju kategorii wizerunku. Wizerunek jest więc kolejnym etapem w rozwoju kategorii literackich po *speculum*/zwierciadle, znacznie silniej jednak zakorzenionym za sprawą, najczęściej, operowania konkretem w kręgu literatury parenetycznej. O ile zwierciadło mogło być też prymarnie dziełem o charakterze encyklopedycznym, o tyle w przypadku wizerunku funkcją podstawową zdaje się być służące celom parenetycznym przybliżanie w oparciu o konkret postaw wzorcowych, jak również pochwała dokonań osób reprezentujących postawę modelową (poza oczywiście wizerunkami budowli czy numizmatyką).

W przypadku zwierciadła owo parenetyczne przeznaczenie wiąże się z nakreśleniem jak najbardziej pełnego, uniwersalnego modelu oczekiwanej postawy stanowej. Wizerunki i obrazy to byty z jednej strony o znac-

nie luźniejszych regułach konstrukcyjnych, gdy mowa o poradniku, zbiorze sentencji, zbiorze przykładów męźnej postawy, zbiorze zasad postępowania, a z drugiej bardzo ściśle zawężającej w ramach *laudatio* dokonania danej jednostki wzór do konkretnego tu i teraz osoby, np. zmarłej czy świętej.

Wizerunki w wielu przypadkach przynależą do literatury okolicznościowej. Nie chodzi tu wyłącznie o kazania pogrzebowe, utwory tryumfalne, powinszowania imieninowe, ale nawet o teksty hagiograficzno-modlitewne, jak *Wizerunek wiktymy ofiarowany Józefowi Ligęzie Kurdwanowskiemu* w roku 1740 z okazji „inauguracji na pasterskie dostojęństwo”.

Znaczące miejsce wśród wizerunków zajmują przekłady z literatur obcych, np. *Wizerunek żywota chrześcijańskiego pobożnego* [przekł. z Ludwika z Granady] (Poznań 1584); *Wizerunek łaski Bożej (...)* od Hieronima Sirina (Kraków 1587).

Bardzo dużym zainteresowaniem cieszyły się zarówno teksty religijne, tu zwłaszcza żywoty, jak też nieliczne obywatelskie. Wydany trzykrotnie został *Wizerunek doskonałości apostołskiej albo żywot błogosławionego Szymona z Lipnice* (1609, 1703 i 1735). Podobnie wielokrotnie wznawiane były wizerunki o charakterze obywatelskim, jak *Wizerunek wiecznej sławy Sauromatów starych* Paszkowskiego przypisany sobie przez kolejnych czterech autorów. Jego popularność trwała od 1613 do 1645 roku. Analogicznie stało się z wypisanym z twórczości Stanisława Orzechowskiego *Utrąpionej Rzeczypospolitej polskiej wizerunku*, który wyszedł co najmniej dwukrotnie w 1612 i 1629 roku podpisany przez kilka osób.

Z uwagi na prywatny charakter nie wznawia się utworów typowo okolicznościowych, jak kazania pogrzebowe, wszelkiego rodzaju powinszowania, ale też nie ukazują się ponownie sumariusze teatralne oraz utwory dramatyczne czy deskrypcje obiektów.

Czy możliwa jest sytuacja, w której wizerunek oznacza obraz nie zawsze do końca pełny i aprobowałny, że rejestruje stan zastany, zaś zwierciadło daje obraz zawsze zuniwersalizowany i idealny? Dlaczego nie *Zwierciadło złocistej przyjaźni zdrady*, lecz *Wizerunek złocistej przyjaźni zdrady*? Wydaje się, iż dlatego, że zwierciadło, choć także parenetyczne, nie operuje konkretem, służy „przeoglądaniu się” w nim, dąży do powiedzenia prawdy ogólnej, zaś wizerunek przynosi obraz konkretny, rejestruje stan zastany i również zmierza do powiedzenia jakiejś prawdy ogólnej. W rzeczywistości ideał bardzo trudno osiągnąć, realizując *laudatio* z reguły usuwa się rysy z portretu uznawanego za wzorco-

wy, uwypukla się zaś zalety. Korczyński gra z konwencją wizerunku, kreśląc obraz nieaprobowlany ku przestrodze. Podaje na atrakcyjnym, nowelistycznym przykładzie prawdę ogólną, zaleca unikanie ożenków bogatym starcom z młodymi pannami, propaguje wzór niejako na opak, przestrzegając w konwencji nieco fantastycznej przed konsekwencjami takich mariaży.

THE OLD POLISH IMAGES – FEATURES AND CLASSIFICATION (SKETCH OF THE PROBLEM)

Summary

The study reveals first of all meaning of the words ‘image’ and ‘mirror’ to determine their separate and common meaning areas. Thereafter, is referred the state of research in the Old Polish mirror as the literary supragenre form to let it create an initial point for considerations willing to bring an answer for the question whether existing in the titles of the works word ‘image’ indicates literary genre or supragenre category (it is a supragenre category). Images though can be funeral sermons, saints’ lives, laudatory biographies, collections of contemplations, prayer-books, epithalamia, epicedia; triumphal sermons, descriptions (of building, painting, altar), dramatic works, theatrical summarises, collections of proverbs or even enumeration of coins in circulation.

The main role of the image is constructing and giving recipient a model of object or behaviour. Images in its genological variety belong to paraenetic literature, on the other hand they enable visualisation of something (buildings, coins). In the study it was accomplished an attempt to classify the images from the genological view, as well as division into functional categories (descriptions of characters, collections of rules, descriptions of artefacts, occasional writings).

Key words: image, speculum, mirror, paraenetic literature, genology

BIBLIOGRAFIA

Teksty źródłowe:

- Bembus M., *Wizerunek szlachcica prawdziwego w kazaniu na pogrzebie Andrzeja Boboli*, oprac. M. Barłowska, Warszawa 2106, BDLPiO, t. 27.
- Bembus M., *Wizerunek szlachcica prawdziwego w kazaniu na pogrzebie (...) Andrzeja Bobole (...)*, Wilno 1629.
- Białobrzęski M., *Katechizm albo wizerunek prawej wiary chrześcijańskiej*, 1567.
- Bozdanowski H., *Utrąpionej Rzeczypospolitej polskiej wizerunek i skuteczna naprawa z pism Stanisława Orzechowskiego*, 1629.

- Brzechwa St., *Wzór i wizerunek świętej i dziwnej świątobliwości to jest żywot i śmierć pobożna Jej mości Pani Zofii z Tylic Tomicki[ej]*, Toruń 1728.
- Bychowiec L., *Wizerunek dobrego życia pod śmiertelną umbrą na żalobnym akcie wyrażony*, w (...) *Jozafacie Sielawie* (...), Wilno 1647.
- Cichovius M., *Wizerunek nieprawdy aryjańskiej*, 1650.
- Czarliński B., Giżycki S., *Księżę Janusz Wiśniowiecki (1596–1636) w lubelskich kazaniach pogrzebowych*, wpraw. i oprac. M. Kuran, Lublin 2007, LBS, t. 4.
- Forma abo wizerunek postępków stanów wszelakich, wieku terażniejszego*, Kraków 1633, 1684.
- Gawat J., *Tragedia albo wizerunek śmierci przeświętego Jana Chrzciciela posłańca Bożego: na pięć aktów rozdzielony. Przydane są i intermedia dwoje*, Jaworów 1619.
- Gorczyn P., *Żalobnego a mężnego z światem pożegnania* (...) wizerunek, Kraków 1618.
- Gorczyn P., *Żalobnego a mężnego z światem pożegnania wizerunek*, [w:] *Polska siedemnastowieczna literatura okolicznościowa ze zbiorów zamku w Skokloster*, wyd. i oprac. S. Baczewski, red. naukowa D. Chemperek i J. S. Gruchała, Warszawa 2009.
- Hesperus M., *Wizerunek śmierci i pogrzebu wiel[kiej] pamięci* (...) *Andrzeja Reja z Nagłowic* (...), Leszno 1641.
- Icon sive descriptio animorum Barclai quinque praecipuarum nationum in Europa. Wizerunek albo opisanie animuszów pięci co naprzędniejszych narodów w Europie* (...) przełożony, 1684.
- Kański B., *Wizerunek złocistej prawdziwego jastrzęba ku wiecznemu odpoczynkowi wylatującego. W Wielmożnym Panu*, (...) *Aleksandrze z Mirowa Myszkowskim, ty-szowieckiem staroście etc.*, Lublin [1650].
- Kcynensis P., *Wizerunek żywota zakonnego na dwie części rozdzielony*, 1613.
- Kochanowski A., *Wizerunek pasterza dobrego w Piotrze Gembickim* (...), Kraków 1568.
- Korczyński A., *Wizerunek przyjaźni zdrady*, wyd. R. Grześkowiak, Warszawa 2000, BPS, t. 19.
- Krajewski J., *Wizerunek cnót świętych albo sentencyje różnych autorów zebrane i z dodanymi łacińskimi pilnie a uważnie wyrażone wszelkiemu stanu służące*, Kraków 1608.
- Krasuski D., *Wizerunek pasterza królewskiego w osobie Najaśniejszego Władysława IV, króla polskiego i szwedzkiego*, Kraków 1634.
- Lipczyński H., *Archetyp wysokich a pańskich cnót* (...) i za wizerunek abo prototyp zacnemu potomstwu wystawił (...), 1640.
- Ludwik z Granady, *Wizerunek żywota chrześcijańskiego pobożnego*, Poznań 1584.
- Mijakowski J., *Interregnum albo sieroctwo apostolskie osierociałej Koronie Polskiej po śmierci najaśniejszego monarchy, Zygmunta Trzeciego polskiego i szwedzkiego króla. W Dzień Bożego Wstąpienia na wizerunek podane*, Lublin 1632.
- Morawski J., *Prawdziwy Boga Ukrzyżowanego obraz*, Poznań 1695.

- Odymalski St., *Wizerunek Męki Pańskiej aktami i scenami w kościele wielickim farnym S. Klemensa papieża i męczennika, przy audyjencji zacnych gości reprezentowany*, 1700.
- Odymalski W., *Wizerunek doskonałej świątobliwości (...) cnót i obyczajów chwalebego żywota Przenajświętszej Panny i Matki Słowa Boskiego Wcielonego Maryjej (...)*, 1630.
- Paksillus B., *Wizerunek duchownego żołnierztwa chrześcijańskiego (...)*, Kraków 1619.
- Paszczykowski M., *Wizerunek nieśmiertelności wiecznej i wieczności nieśmiertelnej Boskiej w sakramencie małżeństwa świętego (...) ukazany*, Kraków 1672.
- Paszkowski M., *Wizerunek wiecznej sławy Sauromatów starych*, 1613.
- Pekarowicyjus St., *Wizerunek człowieka, w bogomyślny żywot wstępującego, na kształt rozmowy pokutującego z doskonałym*, Kraków 1601.
- Petrarca F., *Wizerunek wiary, posłuszeństwa i miłości małżeńskiej w osobie Bryzeldy, Waltera Margrabi Salucjana małżonki, tak zamężnym jako i do związku małżeńskiej przyjaźni aspirującym damom na wzór i przykład wystawiony*, przekł. J. E. Minasowicz, Lwów 1751.
- Piątkowski J., *Wizerunek męki i śmierci Jezusa Chrystusa Syna Bożego na okup narodu ludzkiego dla ludzi bogomyślnych*, Kraków 1648.
- Potkański Chr., *Wizerunek, korektury prawa ziemskiego koronnego z pisania statutu językiem polskim, ukrócenia postępku prawnego (...) podług konstytucyj anni 1589 et 1601 wydany i spisany*, Kraków 1607.
- Prawdziwy wizerunek ukrzyżowanego w kościele milatyńskim OO. Karmelitów Bosych pod Buskiem wielkimi cudami słynącego*, Lwów 1747.
- Rej M., *Wizerunek własny żywota człowieka poczciwego*, Kraków 1560.
- Rogalski Szczuka K. St., *Winszowanie godowe i wizerunek szczęścia przyszłego*, 1643.
- Rytkier K., *Wizerunek i szacunek mynic wszelakich cudzoziemskich, jako które w Koronie Polskiej brane i wydawane być mają, uczyniony*, Kraków 1620.
- Simplician P., *Wizerunek człowieka umierającego*, [w:] idem, *Nauka dobrego i szczęśliwego umierania*, 1629.
- Sirin H., *Wizerunek łaski Bożej, jako dostąpiona i zachowana być może przez pewne części i stopnie (...)*, przekł. M. Kłodziński, Kraków 1587.
- Solarski J. W., *Wizerunek dobrotliwej miłości Boskiej zguby grzesznego niechcący w żywocie i pokucie S[więtej] Maryjej Magdaleny Jawnogrzezniczki przy chwalebnej Jej uroczystości aktem publicznym reprezentowany*, 1686.
- Stawicki S., *Ołtarz według wizerunku od Boga Mojżeszowi podanego delinearowany kazaniem*, Kraków 1650.
- Wereszczyński J., *Gościniec pewny niepomiernym moczygębom (...)*, wpraw. i oprac. Sitkowa A., Lublin 2014, LBS, t. 13.
- Wereszczyński J., *Wizerunek na kształt kazania uczyniony. O wzgardzie śmierci i świata tego nędznego, tudzież o chwale onego wdzięcznego a wiecznego Królestwa Niebieskiego*, Kraków 1585.

- Wizerunek doskonałości apostołskiej albo żywot błogostawionego Szymona z Lipnice...*, 1609, 1703, 1735.
- Wizerunek łagodnego szaleństwa w sławnym pobożnością Eryku królu duńskim na scenę od młodzi wystawiony*, Poznań 1698.
- Wizerunek miłosierny litującego się Boga nad przestępnym człowiekiem wyrażony w Teokracie*, Wilno 1700.
- Wizerunek prawdziwej cerkwie rzymskiej*, tłum. T. Rutka, ded. L. Załęskiemu, Lwów 1697.
- Wizerunek świętej doskonałości (...) w wielkiej Studze Bożej błogostawionej Kunegundzie Pannie*, 1718.
- Wizerunek księżęcia katolickiego, to jest kazanie na pogrzebie (...) Janusza Korybuta na Zbarażu Wiśniowieckiego (...)*, B. Czarliński, Lublin [1637].
- Wizerunek łaźnie pinczowskiej* [brak karty tytułowej], Kraków, przed r. 1613.
- Wizerunek obrony Królestwa Polskiego przez b[łogostawionego] Stanisława Kostkę Societatis Iesu, patrona Korony Polskiej z rewelacyjnej jednej poważnej, która jest autentikowana w Procesie Kaliskim, przed komisarzami Stolicy Apostolskiej, urzędownie czynionym, wyjęty*, 1632.
- Wizerunek panny pokorniuchnej, a z Panem Bogiem wielce zjednoczonej*, 1624.
- Wizerunek postępku z Rokoszany Tyrannidis et Faedae Servitutis. Ioannes Carolus Chodkiewicz Comes de Sklow in Mysz, et Bychow capitaneus (...)* [1607] i do tego *Respons na Wizerunek Rokoszu (...)*
- Wizerunek wiktymy na adoracyję (...) to jest relacyja cnót i życia świętobliwego Wielebnej Matki Elżbiety de Breme Benedykty od Męki Pańskiej*, 1740.
- Wizerunek zacny przygotowania chrześcijańskiego na szczęśliwe skonanie (...), to jest życie chwalebne ś[więtej] Doroty z Prus*, 1698.
- Wizerunek. Falecznego i Ducha, i nauki, i pisma, tych to od Lutra począwszy aż do dzisiejszych nowo ewangelików, w którym jako we zwierciadle jasnie obejrzysz, onę bestyję z wielę głów o jednym cieie, co ją wykonterfetował święty Jan w swym objawieniu* [1561].
- Zwierciadło smutne i żalosne drogiej i niewinnej Męki Pana a Zbawiciela naszego Jezusa Chrystusa (...)*, Kraków 1634.

Opracowania:

- Bałuk-Ulewiczowa T., *Z dziejów zwierciadła władcy, [w:] O senatorze doskonałym. Studia. Prace upamiętniające postać i twórczość Wawrzyńca Goślickiego*, red. A. Stępkowski, Warszawa 2009, s. 35–80.
- Curtius E. R., *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, przekł. i oprac. A. Borowski, Kraków 1997.
- Dziechcińska H., *Zwierciadło, [w:] Słownik literatury staropolskiej*, red. T. Michałowska, przy udziale B. Otwinowskiej i E. Sarnowskiej-Temeriusz, Wrocław 1998, s. 1067–1068.

- Estreicher K., *Bibliografia polska* [online], t. 8–11, Kraków 1882–1890 (seria chronologiczna); t. 12–36, Kraków 1891–2013 (seria staropolska), dostęp wrzesień 2016, styczeń 2017, dostępny: <<http://www.estreicher.uj.edu.pl/staropolska/>> oraz <<http://www.estreicher.uj.edu.pl/chronologia/>>.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., *Słownik języka polskiego*, t. 7, Warszawa 1919, reprint Warszawa 1953 t. 8, Warszawa 1927, reprint Warszawa 1953.
- Kochan A., „*Żwierciadło*” *Mikołaja Reja Wokół problematyki tytułu dzieła*, „Pamiętnik Literacki” 2002, z. 3, s. 155–169; tejsze, „*Żwierciadło*” *Mikołaja Reja. Studium o utworze*, Wrocław 2003 (zwłaszcza rozdz. 2: *Wokół genologicznej problematyki utworu. „Speculum – historia i znaczenie pojęcia*).
- Linde S. B., *Słownik języka polskiego*, t. 6, Warszawa 1951, reprint edycji: Lwów 1860. *Słownik polszczyzny Jana Kochanowskiego*, red. M. Kucała, oprac. J. Birczyńska-Duska i in., t. 5, Kraków 2012.

NOTA O AUTORZE

Dr hab. prof. UŁ **Michał Kuran** – polonista, historyk literatury, pracuje w Zakładzie Literatury Dawnej i Nauk Pomocniczych należącym do Instytutu Filologii Polskiej i Logopedii Uniwersytetu Łódzkiego. Prowadzi badania nad literaturą okolicznościową XVII i początku XVIII wieku (poezja i proza) polityczną, jak i z kręgu rodzinnego, świecką i religijną. W jego kręgu zainteresowań sytuują się także edytorstwo tekstów dawnych, epika staropolska, tematyka orientalna w literaturze dawnej, kreowanie wzorców osobowych z moralistyką, jak i wybrane zagadnienia staropolskiej genologii. Opublikował monografie poświęcone twórczości okazjonalnej Samuela Twardowskiego (*Retoryka, historia i tradycja literacka w twórczości okolicznościowej Samuela Twardowskiego*, Łódź 2008) oraz Marcina Paszkowskiego (*Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku*, Łódź 2012). Wydał tomik *Książę Janusz Wiśniowiecki (1598–1636) w lubelskich kazaniach pogrzebowych* (Lublin 2007) oraz M. Paszkowski, *Utwory okolicznościowe*, oprac. ... przy udziale R. Krzywego, Warszawa 2017, cz. 1 i 2. Publikował artykuły m.in. w „Terminusie”, „Baroku”, „Napisie”, „Pracach Polonistycznych”, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Litteraria Polonica”.